

VAJDA GÁBOR

KÁZMÉR ERNŐ SZLOVÁKIAI ÉVEI

A szlovákiai honfoglalás nehézségei. Kázmér Ernő a Tanácsköztársaság idején a Magántisztviselők Lapjában megjelentetett forradalmi hangvételű cikkei miatt több mint egy hónapot töltött az ellenforradalom börtönében. Ezután Szlovákiába kerül, ahol rövidesen felveszi a kapcsolatot az ottani lapokkal és folyóiratokkal.¹ Legelőször a Kassai Naplóval terem kapcsolatot, s e lapnak legtovább, egészen 1929-ig lesz munkatársa; ide írja a legtöbb, tartalmi tekintetben is figyelemre méltó cikkét, világirodalmi és színikritikáját. A következő évben, 1921-ben a kolozsvári Napkeletben is felbukkan a neve néhány kritika alatt. Ugyanebben az évben a komáromi A Reggel hasábjain néhány hónapig többször megjelenik. Nem marad azonban ki a Nemzeti Kisebbségek c. folyóirat által meghirdetett kezdeményezéséből sem: kritikusként és szervezőként egyaránt tevékenykedik.² 1925-ben a pozsonyi Magyar Ujságban (ez nem tévesztendő össze azzal a lappal, amely A Reggel megszűnése után indult néhány évvel később, a kormány támogatásával) egy évig főleg színházkritikák alatt találkozhatunk a nevével. Később, 1927-ben a pozsonyi Irodalmi Élet szerkesztőjeként „a magyarországi könyvek egyedüli mentorának” (miként Tevan Andornak írja), népszerűsítőjének szegődik el három hónapra.³ 1925-ben a szlovák nyelvű Prúdyban két ízben is tanulmánya lát napvilágot. Az Este 1926-ban szintén szerepelteti kritikáit. 1929-ben pedig a kolozsvári Korunk is közli három cikkét. Már Jugoszláviába készül, amikor 1931-ben és 1932-ben az Erdélyi Helikon is helyet ad ismertetőinek. Egy kisebb kötetet kitevő cikksorozatát viszont a pozsonyi Magyar Műnerva rendszeresen hozza 1930-tól 1934-ig, amikor már nálunk a Naplótól is válófélben van, hogy szellemi támaszpontját a Kalangyába helyezze át.

E viszonylag jelentős munkásságot sejtető felsorolás után az olvasó bizonyára el fog képedni, ha arról is beszámolunk, hogy Kázmér Ernő fogadtatása Szlovenszkóban enyhén szólva nem volt éppen a legígéretesebb. Ennek a körülménynek az ismerete azt is megválaszolja, hogy miért nem szerepel kritikusként neve a Tűz munkatársai között, holott már csak a Nemzeti Kisebbségek kísérletében való részvétele alapján is, ez magától értődő lenne. A rejtélyt Gömöri Jenő, a Tűz szerkesztője fejti meg már a címében is sokatmondó — *Egy szlovenszkói lelki méregkeverő* című cikkében. Az írás egy szélsőséges és a mai olvasóban is viszolygást keltő, feltékenykedő értelmiségi acsarkodásba enged betekintést, melyből az derül ki, hogy Gömöri valami számunkra ismeretlen okból kifolyólag nem szívelte Kázmért, s ezért a folyóirat indulásakor nem is számított a közreműködésére. A végig sértett kritikus, aki hasztalan kísérte meg, hogy bekapcsolódjon a főmunkatársak körébe, eszékelt nem válogatva, mindent megtett, hogy kibővítsen a célkitűzésében ma is támadhatatlan kulturális szervezkedés tekintélyét. Kritikusunknak keserve sen kell bűnhődnie ezért a hozzá méltatlan bosszúért: a szerkesztő cikke ugyanis a sajtóban csak ritkán tapasztalható, akaratlanul is öngyalázó rágalmak sorozata. Ezért helyesen feltételezte Bosnyák István, aki elsőként foglalkozott ezzel az írással,⁵ hogy a Szenteleky által megpecsételt tartózkodás Kázmér kritikusai attitűdjével szemben a jugoszláviai magyar irodalomban tulajdonképpen ide, Gömöri kirohanásához vezethető visz-

szá, hiszen az egykori kollégában vetélytársat szimatoló Szenteleky minden valószínűség szerint ismerte a kisebbségben élő magyarsághoz felhívást intéző Tűznek e pamflet által hírhedtté vált számát is. Mi a főremdvénnyel kapcsolatban Bosnyákkal értünk egyet, aki szerint „kritikusunk esetében a biztos kezű szerkesztő kétségtelen »bakit« követett el leendő munkatársainak megválasztásakor”. Nem így a mai csehszlovákiai magyar irodalomtörténet, melynek alapművei nem is említik a nevé.⁶ E kérdést közelebbről kell megvizsgálnunk.

Turczel Lajos és Csanda Sándor egyértelműen határozzák meg a két háború közötti csehszlovákiai magyar szellemiség ideológiai differenciálódását. Az utóbbi ezt így fogalmazza meg: „A csehszlovákiai magyar politikai és kulturális életben lényegében három fő ideológiai irányzat fejlődött ki: a köztársaságot támogató aktivizmus, a kisebbségi magyar nacionalizmus (később Horthyék irredentizmusának eszközüvé vált) s a legális Csehszlovákiai Kommunista Párt képviselte szocializmus.” Ha emellett az is ismeretes, hogy a köztársaságpárti szervilista ág voltaképpen a Tanácsköztársaság emigránsából formálódott, s hogy a mai „lelki mérlegkeverő”-ként megbélyegzett kritikusunk a kormány által támogatott A Reggelnek is a munkatársa lett nem sokkal a megérkezése után, s azonkívül a legterjedelmesebb esszéjét a köztársasági elnökről, Masarykról írja, — akkor látszólag világos, hogy miért találatot jelentéktelennek e főleg gyakorlati-mozgalmi-etikai szempontú értékelés mérlegén. Vajon azt jelentene ez, hogy csak Turczel Lajosnak az emigráció egészére vonatkozó fenntartásos dicsérete foglalja magába az alibit Kázmér számára? „A magyarországi emigráció itteni politikai szereplését az októbrista szárny szervilizmusa erősen kompromittálta, de az irodalom (és a sajtó) területén végzett teremtő munkáért az emigráció egészét feltétlen elismerés illeti meg.”⁸ Egyáltalán nem. Tudniillik Kázmér Ernőnek, aki Masarykot Jugoszláviában is dicsérte, amikor pedig már nem fogható rá, hogy érdekből tette, a szellemi horizontja sokkal szélesebb volt azoknak a kultúrmunkásoknak a legtöbbszörénél, akik általánosságban az „aktivisták” csoportjában sorolhatók. Az ő törekvése homlokegyenest ellentmond „Az aktivisták által képviselt kulturális koncepciónak, az úgynevezett kultúraktivizmusnak...”, melynek „sarkalatos tétele az egyetemes nemzeti kultúrától és a kommunista eszmeiségű proletárkultúrától egyformán elszigetelt, önálló kisebbségi kultúrelvet volt”.⁹ Kázmér Ernő az egyénit, a nemzetit és az általános emberit sohasem állította egymással szembe. Igaz, hogy ő is nem egyszer támadta a hivatalos magyar irodalmat, de azt nem a kisebbségi begubózás, az idegen ajkú nemzetnek való behódolása miatt tette, hanem magáért az általa mindvégig rajongva szeretett és haláláig bátran népszerűsített magyar kultúráért. A kisebbségi irodalom külső és belső kérdéseire olyan egyéni válaszokat adott, melyeket ma is elfogadhatunk. A kommunista törekvésekhez azonban mégsem sorolható, mert vallásos meggyőződése, elvont humanizmusa, merengő hajlandósága, a jelszavak belső emberi fedezete iránti kételye lehetetlenné tették elvegyülését a taktikai okosságot igénylő mozgalom soraiban. Hogy további okként a szervilizmust is megemlítjük-e, mint ahogy a többi emigránsnál gyakran megtehetjük, attól függ, mit értünk a kifejezésen. Amennyiben az elvből indulunk ki, amely a társadalmi feltételekbe való, az egyéni boldoguláson túlmutató építő beilleszkedéssel is mereven szembeállítja az alapok megdöntésére irányuló osztályharcot, akkor Kázmér szervilis. Csak hogy ez esetben a huszadik századnak nála sokkal ismertebb magyar írói között is nem egyet kellene megbélyegeznünk. Kázmérnak az a mentése az ilyen váddal szemben, hogy ő a Tanácsköztársaság idején tett rövid (papír-) forradalmi kiruccanása után tulajdonképpen arra a szellemi útra tért vissza, melyen még 1913-ban a Május szerkesztőjeként és kritikusként indult el. Kázmér meggyőződéses, csupán lélekben szocialista polgár maradt, aki nem hitt abban, hogy az erőszakkal megdöntött társadalmi viszonyokkal maga az ember is megváltozhatik. Véleményünk szerint a szolgálatkúség inkább a Tanácsköztársaságban tanúsított magatartását jellemzi, mivel rövid részvétele nem az ő belső fejlődésének át gondolt következménye volt, hanem csupán meghajlás a történelmi pillanatot parancsa előtt.

Kérdésünk még eldöntetlen: vajon miért nem kapott helyet Kázmér a második világháború után a csehszlovákiai magyar irodalmi közadatban. A legkézzelfoghatóbb ok kétségtelenül Gömöri főmedvénye, de nem kisebb ennél a chilialisztikusan elvont európaiság sem. Am a legfontosabb mégiscsak az, hogy kritikuskunk, mikor éppen hogy gyökeret vert volna szülőhazájában, alig egy évtizedes szlovákiai tartózkodás után Jugoszláviába távozva, a teljes elfelejtésre ítélte önmagát. Innen pedig csupán távolról és nosztalgikusan kísérhette a szlovák és az ottani magyar irodalom fejlődését, amelynek egykor ő is lelkes építője volt, anélkül persze, hogy a „mindenkori kormányt fenntartás nélkül kiszolgálta, az uralmon lévő polgári rendszert dicsőítette”¹⁰ volna, hiszen mint később látni fogjuk, Kázmér még az oktatás magyar nyelvűsége mellett is sikrasszállt. Ha tehát általában igaz is, hogy „Az emigránsokat világnézeti és kenyérkötöttségéből adódó csehszlovák konformizmusuk az itteni magyar problémákkal szemben süketé tette”¹¹, ez Kázmér Ernőre nem vonatkozhat. Hol tehát az ő helye? Valahol az aktivizmus és a kommunizmus között, a jobboldali elmélet és a baloldali erkölcs között. Kázmér a „lehető értelmiségi”, ahogyan Mannheim Károly mondaná. De úgy tűnik: hiába állítjuk mi, hogy a talajtalan zsidó polgár demokráciapártisága inkább valami korábbiak a folytatódása, valami mélyebbnek a megnyilvánulása, mint szegyeteljes megalkuvás, az igazinak elfogadott eszme elárulása, ha Kázmér látszólag ennek éppen az ellenkezőjét gyónja meg, mikor az egyik expresszionista drámának a szerzőjéről azt mondja, hogy „jól látja azt a kloákát, amelyben szolgálékiségünk miatt még sokáig kell élnünk”.¹² Ez a vallomás mégis a mi tézisünket igazolja; azon egyszerű oknál fogva, hogy ha e kérdések valakiben cinikus átlépés helyett lelkiismereti ügyé válnak, az már a tülemlkedés jele. A továbbiakban ennek számos dokumentumát sorakoztatjuk fel.

Krisztianista expresszionizmus. Hogy Kázmér Ernő számára a Tanácsköztársaságban való részvétel nem volt több alkalmi kirándulásnál, az idevilág és a külső események naiv összeegyeztetési kísérleténél a sokakat elbódító zürzavarban, tömeglélektanilag könnyen megérthető alkalmi lelkesedésnél, erre az a bizonyíték, hogy az ő kritikáinak expresszionizmusa (mert ezekben az években csakis így minősíthetjük a stílusát) csupán részben táplálkozik abból a pesszimizmusból, mely Bori Imre monográfiája szerint 1919-től kb. 1922–23-ig e leghosszabb életű és legtermékenyebb izmusnak általános jellemzője.¹³ Vannak rezignált felhangok Kázmér ekkori attitűdjében, mint pl. mikor azért panaszkodik, hogy a kultúra „megadta magát a becstelen háborúnak, a hiábavaló forradalmaknak”¹⁴, de ne feledkezzünk meg róla, hogy a Tanácsköztársaság előtt is voltak. Erre nem csupán a kritikusknak a valós élettől való viszolygása, könyvekben, festményekben, koncert- és színháztermekben élése ad magyarázatot, hanem vallásos idealizmusa, mely az emigrációban még inkább megerősödik. Ez azonban nem ellentmondás, hanem csupán paradoxon, mivel, miként látni fogjuk még, a vallásosság nála még mindig a nietzschei nagy kezdőbetűs Emberrel kapcsolódik össze. A schopenhaueri beütések pedig azért nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a bukott forradalom élményével, mert a húszas évek második felében sem tűnnek el nála.¹⁵ Ilyen hangulat ritkábban lesz úrrá rajta, különben nem bírlná a kétségbeesésben fogant, azt fölülmúlni képtelen expresszionizmust. A mozgalom egyik legismertebb képviselőjét így rója meg: „Mert Georg Kaiser drámái, még a »Bürger von Calais« sem (...) adja a szociális szükségérgzet egyéni erőfeszítéseibe koncentrált drámai erőképét, hanem egészen jelentéktelen, szerteos és elomló hétköznapi élmények illogikus, néha hisztérikus jelenetekbe való felolvasását”, aminek következtében „az új drámairó igazi arcát, a széles és fájdalmasan eltökélt egyetemes ölelkezést az Ember felé még itt sem mutatja meg”.¹⁶ Kázmér expresszionizmus-ezsményét azonban tüzetesebben is szemügyre kell vennünk.

Kritikusunk már a budapesti évei idején mint a Hét munkatársa is rokonszenvezett az avantgardeval. Kapcsolatának felemás voltára azonban nem csupán az figyelmeztet, hogy munkásságának súlypontját a Hét gondolkodás- és ízlésköre határozta meg, hanem — ezzel szoros összefüggésben — az is, hogy mindössze három írása jelent meg a Mában, s

hogy e folyóirat kritikusa fenntartással fogadta kritikakötetét. Csehszlovákiába érkezése után Kázmér a következőképpen írt e viszonyról Mihályi Ödönnek: „...a Ma lírájától engem világok választottak és választanak el és Kassákot sohasem tudom azonosítani a Mával. Ő egy pompás, erős európai író, Mácza képzett, organikus, komoly esztétikus, a lírikusaiak közül Barta Sándor a legkomolyabb — c'est tout.” A továbbiakban nem leplezve „kijózanodását”, némi „önkritikát” is gyakorol: „A képzőművészetünknek szívvel-lelékkel apostola voltam, s amint tehettem, megtettem értük mindent. — Miért? Mert a háborúban pacifisták voltak, a Károlyi chaoszban — igaz emberek a zsványdiktatúrában — az egyetlen becsületes sziget volt a Ma, s most szegények szanaszéjjel vannak.” Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy korábbi kritikusi munkásságának stílusát és tárgyát tekintve egyaránt az impresszionizmus és a szecesszió mondható uralkodónak, noha ennek dacára a háború éveiben expresszionista-pacifista prózaversei is születtek, akkor Kázmér Ernőnek az avantgarde-hoz való viszonyulását *fenntartásos azonosulásnak* nevezhetjük, számítva arra a jelentésbeli eltérésre, amely az „azonosulás” és az „azonosság” között létezik.

Első csehszlovákiai évei nem az avantgarde egészével, s még csak nem is a teljes expresszionizmussal, hanem ennek egyik ágával teszik bensőségessé a kapcsolatát. Ennek jelét ember- és műszemély mellett abban is láthatjuk, hogy első ízben expresszionista művekkel is kezd foglalkozni. Hogy mi lehet ennek az oka? Nyilván a megváltási remény továbbélése, a sikertelen gyakorlat után a chilialisztikus látomás, mert — miként Koczogh Akos írja — „Az expresszionista hitt abban, hogy megválthatja az emberiséget”.¹⁸ Kázmér ha nem is tette fel életét a kommunista forradalomra, mégis volt oka csalódnai benne (ha másért nem, akkor a fellelkesülésért és az azt követő meghurcoltatásért), a kétségbeesés elől viszont csak az ember vallásos ideájába menekülhetett, melynek az irodalmár számára magától értődően a panteisztikus kicsengésű expresszionizmus lehetett a formája.¹⁹ Ekkor tehát még egy klasszicizmusra áhító optimista expresszionizmus a mércéje, mert „ha ingadozásokkal, visszafordulásokkal, mégis az optimizmus, az ember felsőbbrendűségébe vetett hit léle halad a mai világirodalom fejlődése”.²⁰

A „*lírai objektivitás*”. E kifejezést alighanem Karinthy Frigyes használta először a magyar irodalomkritikában még 1911-ben²¹, a húszas évek második felében pedig Halász Gábor tette esztétikai gondolkodásának alapjellérévé.²² Bori Imrénél a magyar avantgarde-ról készült monográfiája viszont az izmusokkal hozza kapcsolatba az „objektív” lírát, mint — a Halász-féle értelmezéshez közel — a múlt századi naivan romantikus én-központúság tagadását.²³ Kázmér Ernőnél egyetlen ízben bukkan elő: a Knut Hamsunról írott viszonylag terjedelmes esszéiben, de más jelentésben, mint az említettekénél.²⁴ Az „én”-t és a tárgyat ugyanis kritikuskunk csak ritka és ihletett pillanatban azonosítja egymással. Az expresszionizmus egyfajta értelmezésével kacérkodó ugyanis a legtöbbször impresszionista marad, egyszerűen azért, mert úgyszólván problémátlanul vette tudomásul a századforduló nagy hatású izmusának továbbélését a kritika műfajaiban, melyekbe bele tudott illenzkedni gondolkodása. A többkevesebb rendszerességgel írt színikritikákon kívül még jobb bizonyosság erre egy párizsi riportja, mely az impresszionizmus enyhén szédült hedonizmusában nem érzi annak szükségességét, hogy a nagyvárosi élet színeinek és hangjainak kulisszáit fellökve, nyugtalanul szegődjön egyetemesebb igazságok nyomába — akár a társadalmi törvényszerűségnek, akár a lélek misztériumainak világában.²⁵ Így aztán nem lepődhetünk meg azon, hogy a „lírai objektivitás” nem is a lírára vonatkozik, hanem az epikára (bár Kázmér gondolatszövésének logikája néhol a lírával kapcsolatosan is megengedné az alkalmazást), és hogy tulajdonképpen nem a két szó jelentésének egymást támogató egygyólvadását, hanem egymással feleselő (de kölcsönösen kiegészítő) egymásmellettiségét jelenti. „Mi ez a pozitív emberábrázolás, ha nem lírai objektivitás, mi ez, ha nem lírai és nem objektivitás, amikor az *Éhség*ben és minden más írásban is két embertípus vonul át, a fantáziával bíró ember és az élesen konzervatív szinte dogmatikus elhatározottságú ember típusa” — olvashatjuk már

említett tanulmányában. Az ellágyuló líra-központúság mégis döntő, melyből olykor az expresszionista átütőerő sem hiányzik, mert Hamsun „minden alakja ebből a forrásból fakadt s végre, mint valami Óceánba, ugyancsak a lírába ömlenek vissza”. Ami e képből hiányzik, az a külvilág. Kázmér könnyedén révülő szeme ugyanis ellenállás nélkül röppen a végtelen horizontján, „saját végtelenségének tudatáig s az áradozón panteisztikus természetélményig, de e nagy távot kerülő úton teszi meg, nem a társadalom objektumain át, mint az expresszionisták legtöbbje.

Ez azonban inkább módszertani kérdés, hiszen Kázmér többször, mint nem, a korral való nyílt szembenézés mellett kardoskodott, bár itt természetesen nem forradalmi tette, hanem erkölcsi magatartásra gondolt, pl. mikor azt hirdette, hogy az új írónak „ki kell kerülnie a lokális témákból, a kávéházak, a vidéki hivatalok levegőjéből, emberi dokumentum felé kell nyúlnia, mert nem lehet mindig a lelket írni. Idő, tér, anyag, ember, tágtávlátú struktúra — minden eszköze megvan hozzá, hogy fantáziáját korlátlan utakra terelje”.²⁶ Sőt, olykor benne is éled az expresszionista szépíró a korábban írt pacifista prózaversek utóhajtásaként, s ilyen világoelő extázisban méltatja Henry Barbusse munkásságát: „... ez a háború epikául mosolyul majd szánkra, a haló világ örültjein át új lelkek, új élők fogják a maguk akaratát, a maguk szenvedélyét világgá ölelkezni, s ennek a háborúnak, ennek a dogma nélküli négy vagy öt évnél minden csecsebecsét csak betűkbe táncolva fogjuk felcsuklani — jajgatással.”²⁷ A „valóságfedezet” pedig nemcsak hogy nem hiányzik, hanem néha még túlburjánzik Kázmér felfogásában. A Barbusse-cikkkel majdnem egyidejűleg, hasonlóképpen, mint 1920-ban, Zola zászlaja alatt az új naturalizmus megszületését hirdeti meg s a kísérleti regény szerzőjének olyan reneszánszát jósolja meg, mint a Stendhalé volt az 1880-as években.²⁸ Miként tudjuk: jóslata nem volt előzmény nélküli, de később még inkább beigazolódt.

Kora legnagyobb írójának ebben az időben Heinrich Mannt tartja, nemcsak „az expresszionizmustól túlfűtött látása” miatt, hanem azért is, mert szerinte ez a német író az egymást követő és egyidejű irányzatok — főleg a naturalizmus, impresszionizmus és expresszionizmus — szintézisét hajtotta végre.

Kázmér és Sinkó. A kritikusai fogalmaknak e modellje természetesen nem egyedülálló. Sinkó Ervin pl. bécsi emigrációs éveiben a Kázméréval hasonló kérdésekkel küszködve s indokoltan mélyebb valóságból keresve kiutat, többször is hasonló megoldást talál. A valóság elvesztése után ő is csupán a lélekben lel kapaszkodóra. E sorokat akár Kázmér is írhatta volna: „Van egy kereszténység, egy egyetlenül igazi, és ha foglalmilag nem is tudjuk definiálni, lelki valóság az, melyről mindnyájan tudhatunk, noha nem vált bennünk valósággá.”²⁹ Mindketten elutasítják az avantgarde eszménytelenségét, az áhítatot és a tiszteletet elsópró cinizmust.³⁰ Kázmér és Sinkó egyaránt az egyéni keresztül szeretné megjavítani a világot. S ha Kázmér 1923-ban úgy vélekedik, hogy „A harmonikus élet, a gondolat és az érzés közötti egyenlőség, amely a maga teljességében a lélek nemességévé emelkedik, az erő, a fegyelmesség, a kitartás — csak ezek lehetnek erkölcsi támaszai az emberiség lírai menetű, de a társadalom lelki kényszere alatt abszolút emberivé valósuló individualizmusának”³¹, akkor két évvel később Sinkó Ervinnek is majdnem ugyanaz a gondolatmenete, mikor „egy új klasszikus költészetnek, egy építő, a szellemi káoszban rendet teremtő, nevelő, pozitív művészetnek” szeretne a „munkása... lenni”.³² Fő elvük kétségtelenül az erőszakmentesség, a jobb- és a baloldali diktatúra elleni tiltakozás. Ahogyan Sinkó *A megértés könyveiben*³³ az egymás iránti türelmet, megértést és jószágot prédikálja, erre emlékeztető módon, de kisebb fokú tudatossággal s nagyobb expresszionista lendülettel hozsannázik Kázmér is már említett cikkében: „Ki kell lépniük önmagukból és részt kell kérniük a nagy életritusból, a bennünket környező világból, a kultúrteremtés társadalmára felé kell közeledniük, és a természet és a világismerés teljességével, a népszellem legtokéletesebb kifejlesztésével oda kell adnunk magunkat annak a nagy, határtalan szeretetnek, amely etikai determinánsa a szociális ideálnak, a

maga tisztaságában a szociális kor morálja elé lépő tudatos, igaz embernek.”³⁴ Itt a „népszellem” kifejezésének tolsztoji jelentése van, mert Kázmér e korszakában legalább annyira becsüli az orosz író, mint Sinkó.

Masaryk, a programadó. Ezért van az, hogy lelkendezve teszi magáévá a tolsztojánus Masaryk nemzetnevelő programját, mely a pozitívizmus által túlfavorizált külső megismeréssel ellentétben az egyéniség önművelését, gondolatnak és érzésnek már említett harmóniáját állítja a nevelőmunka előterébe. S amikor Krisztus példájára hivatkozva a politikai és társadalmi harcoktól való tartózkodást hirdeti, amely állásponthoz Sinkó a saját megszenvedett tapasztalatai után, világi hatalmak közvetítése nélkül érkezett el, Kázmér beugrik a demagógiának. A tolsztoji tanítást főleg az tette manipulálhatóvá az állami ideológia számára, hogy a kereszténységet nem azonosította az uralkodó egyházi formákkal. A masaryki—kázméri új vallás-várásba azonban maeterlincki felhangok is vegyülnek, mert hiszen „Krisztus vallásának rövidesen egy új vallás képében kell jelentkezni, mert Masaryk szerint az idő már megérett egy új vallásra, a hit őszakkordjának felzúgására s az idők igazsága szívárványszíneinek felsugárzására”.³⁵ E tanulmány végén kritikuskunk lelkesedése az eksztázisig fokozódik, jeremiádba vált, úgyhogy víziója az ótestamentum prófétáinak látomásaira emlékeztet: az új vallás születésének feltétele eszerint az lenne, hogy „A büszke ember társaira vadászna, újra érezné a harcoló hit jelentőségét, amott sortűzek világítanak, odább meztelen kardok csillannának meg, halálordítás, éles kövek röpködése, felborult villamosok, égő falvak, kókadó műhelyek és a két hit között hihetetlen erőre kapna: a harmadik, a változatlan termelési rend anarchiáján szenvedő nincstelenség tudatra ébredő forradalmisága”.³⁶ Tagadhatatlan, hogy egészen fantasztikusnak mondható elképzelése ez a szociális forradalomnak. Még furcsább, hogy épp a Masaryk-tanulmányba csempészi bele a gondolatot. Melyik az igazi Kázmér? — bizonytalanodunk el hirtelenében. Mindegyik — hangozhatna a leghelyesebb válasz. Kritikuskunk ugyanis az emberi lény gazdagságának mindegyik változatával hajlandó azonosulni, anélkül, hogy bármikor (akár később a belgrádi éveiben, a Kalangya főmunkatársaként is) elkötelezné magát a teljes azonosság mellett. Egy előnye s egy hátránya van ennek a nem teljesen egyértelmű, etikailag vitatható magatartásnak: az, hogy képviselőjét nem fenyegeti a dogmatikus beszűkülés, ám annál inkább a gerinctelenség. Kázmérnak azonban ez csupán érzékeny pontja és nem a lényege; az ő munkássága — életének bármely szakaszában — jóval több annál, mint amit a polgári életformának tett engedménye a haladó utókor ítélőszéke előtt az összértékéből levon. A leghelyesebb talán eklektikusnak minősíteni e magatartást, melynek — s ebben az egyben igaza van Gömöri Jenőnek — a „zavarosság” a stilisztikai következménye. Természetesen az ilyen szempontú bírálatnak is óvatosságnak kell lennie, mert az akkori időszaknak azóta még híresebbé vált nevei közül is sokan megbuknának a mai nyelvhelyesség vizsgáján.

Az önmagukban sokszor alig kielemezhető gondolati oda-vissza csúszkálódások ellenére is egyértelműen ki lehet mondani, miben jelöli meg a „nincstelenség”-kel szembeni (velük csupán affektív módon és csak vízionárius pillanatokban azonosuló) passzív magatartásának okát: az etikában. Ennek szempontjából ad igazat Engels vitapartnerének, Dühringnek is, a vita tárgyilagossá áttekintése után, mert „a szocializmust kisértő betegség legmélyebb gyökere ott van, ahol nem tűrik a revizionizmus szükségességét, az etikai kritika szükségességét”.³⁷ Lukács Györgynek és Sinkó Ervinnek hosszas vívódások és töprengések után a maguk módján sikerült feloldaniuk ezt az ellentmondást, míg Kázmér csupán határozott kísérletet tesz rá, több mint egy évtizeddel később a Kalangyában. Hogy ebben a tekintetben önmaga számára sem juthatott megnyugtató eredményre, annak azon kívül, hogy nem volt teoretikus alkat, az a magyarázata, hogy neki, disszidens szellemiségű polgár létére, egy mind ingatabbá váló polgári társadalom talaján kellett helyt állnia, s nem hogy a kiteljesedés, de még az igazi kibontakozás feltételei sem voltak adottak számára.

Tudomány és miszticizmus. Hiába volt hasonló felfogása Kázmér Ernőnek és Gömőri Jenőnek az apolitikusságot illetően és a magyar nemzeti kisebbség szerepére vonatkozóan, Gömőri nyilvánvalóan a miszticizmus miatt sem szenvedhette Kázmért, aki, hasonlóképpen, mint néhány évvel korábban, most is meg van győződve róla, hogy „lelki diszpozíció, misztikus révület pótolhatják csak a mai esztétikai szűkös keretét”, mert — s itt újra a nietzschei, dionüszoszi művészetelv jelenlétét érezzük — „elemezni annyi, mint hidegen, érzéketlenül állani vele szemben”.³⁸ Ezek után azon sincs csodálkozni való, hogy Kázmér (miként már A Hét egy-két cikkében is tapasztalhattuk) bizonytalanul mozog a tudományos fogalmak között, s ha Gömőri a képességét és egész korábbi munkásságát dilettánsnak bélyegezte, mi e kifejezést az ilyen ritkábban előforduló mondataira vonatkoztatjuk: „akiknek munkájukban van Aristoteles híres poetikáját olvasni, azok rájöhetnek arra, hogy az ő filozófiai szempontjai mindig magasabb rendűek voltak a történelmi felfogásnál, s igen sokszor megesett az is, hogy az akkori színpadtól csodálatosan egyéni nézetek kifejezését kapták a nézők, mintegy közös kincsül, amelyek a köznapi valóság fölött eszményi valósággá váltak.”³⁹ Hogy ez pontosan mit akar jelenteni, talán Kázmér Ernő szóbelileg meg tudta volna magyarázni; így azonban csupán sejtenünk lehet az értelmét, mivel a kritikusok akkori mércéjén nem sokat nyomott a világosság.

A homály kultusza azonban nem zárta ki nála, hogy a legmagasabb rangú tudományosságot a felvidéken ne Kármán Mór munkásságában tisztelje, akinek az *Etikájáról* szóló bírálatában arról elmélkedik, hogy az ember teljessége csakis a kultúrában és az etikában valósulhat meg.⁴⁰ A másik tudós pedig, akiről csak elismerő szavai vannak: Sas Andor.⁴¹

A magyar irodalom küldetése. „Egy magasabb európai magatartás kialakítása lebegett a szemünk előtt, amely minden közép-európai kis nép számára megnyugvást ad. Úgy képzeltük, hogy van, létezik egy magasabb életforma, mely európai, szociális, gazdasági és esztétikai értékötletet jelenthet úgy a kisebbségi magyarság, mint a többségi nemzet számára”⁴² — írja Jócsik Lajos az új államalakulat nemzetiségi küzdelmeinek első éveire visszaemlékezve. Kázmér Ernő szellemi horizontja ennél egy kicsit sem alacsonyabb; ő a magyar irodalom felől (amely számára az ötfelé szakadt magyarság irodalmával azonos) egy egész széles európai békeperspektíva ügyét tartja szem előtt, amikor Gömőri Jenő folyóiratával, a *Tűzrel* egyidejűleg, tehát vele is versengve (ami szintén Gömőri cikkének egyik előzményeként tudható be) a Nemzeti Kisebbségekben a rá jellemző enyhe érzélgősséggel és utópisztikus hangsúllyal a következőképpen nyilatkozik: „A világháborúból kimenekült, de hamis rendszerek és hazug társadalmi intézmények között élő ember akaratlanul is az összetartozandóságot keresi. Nem akar külön világ, külön nemzet, külön faj lenni, boldogságot vár, megváltást minden lelki feszültségtől, s bárki hozza is azt, magához öleli és vele zokogja: »Milyen csodálatos csak embernek lenni.« Az irodalom, a szellemi forradalom ezt akarja, s hogy ez elérkezessen, meg akarja dönteni a hamis rendszert, fel akarja robbantani a hazug társadalmi intézményeket, meg akarja szüntetni az ember és ember közötti különbözőséget s a mai európai individualizmus csődjét áthatalva, egy nagy emberi társadalomba akarja tömöríteni a világ intellektusait. Ez a nagy hivatás, ez a nagyszerű szerep a magyar irodalomra vár, hogy a német, a cseh, a szlovák, a szerb, a horvát, a román, a bolgár és a lengyel irodalommal összeforrva, közös úton haladva, ha faji és nemzeti kincseinek sajátos demonstrációjával is, elérjen az emberhez, a világosságához, minden igaz művészeti cselekedet egyetlen forrásához.”⁴³ Ma ezt mindössze annyival egészítenénk ki az elmúlt évtizedek történelmének tapasztalata alapján, hogy az ember belső reformja, pusztába kiáltott szó lévén, önmagában nem hatásos, amennyiben a legtöbb energiát tartalékoló réteg, a munkásosztály (a „nincstelenség”, ahogyan Kázmér említi bátoratlanul Masaryk-tanulmányában) harciassága nem kezdi megvalósítani. Ami egyébként az idézetben a leglényegesebb, az az, hogy kritikusunk a kisebbségbe szorult magyarság legjobbjaival egy vonalban a kétségbeesítő körülményekből a legmagasabb rendű erényeket igyekszik ki-csírátatni, mivel, miként Fábry Zoltán mondja: „szegénységben és sze-

génysegből kellett gazdagodnunk. A szükségből kellett — és ami a legfontosabb: lehetett — erényt csinálni.⁴⁴ Nem zárkózik el tehát a maga sajátos feltételei közepette szintén mostoha körülmények között vergődő magyarországi irodalomtól, nem állítja élesen szembe a csehszlovákiai és az anyaországbeli szellemi-társadalmi lehetőségeket, mint a kormányparti emigránsok általában teszik, noha határozottan nyesegeti a történelmi Magyarország ideológiai anakronizmusának — a socialista kultúr-szemlélet által is elvetett — burjánzásait. Heti kritikushoz képest alapos magyar irodalmi tudással (sajnos, eléggé pongyola nyelvezettel is) mutatja ki Császár Elemérnek *A magyar regény története* c. könyvéről írt bírálatában, még bizonyos megértést is tanúsítva iránta, hogy a magyar regény történetét nem lehet, és nem is kell a szomszédnépek és a nagy európai nemzetekkel való, könnyen kimutatható kapcsolatoknak magyarkodó figyelmen kívül hagyásával megírni.⁴⁵ Helytelen lenne azonban itt szintelen kozmopolitizmusra s a helyi színek moralizáló mellőzésére gyanakodnunk. Kázmér csupán „minden emberi ideálokat szerető ember”⁴⁶, aki egy másik cikkében viszont azt kifogásolja a magyarországi könyvkiadók munkájában, hogy nem támogatják a „nemzeti életerőt és a magyar életképeséget” megőrkítő irodalmat.⁴⁷ Fából vaskarika ez? Nem. Csupán egy nagy magyar szellemnek a hatása, amit a mi kritikusunknál áthatóbb elmék sem kerülhettek el.

Összefogás Ady jegyében. Az igazi magyarság-élményt, közép-európaiságot és nemzetköziséget Kázmér Ady Endrétől tanulta meg. Nem véletlen hát, ha nem is egy cikkében a háború után szétszóródott magyarságot összetartó erőnek s egy haladó nemzetköziségnek a fedezetét az Ady-kultusz ápolásával szeretné megteremteni. Az *erdélyi Ady-kultusz és az Ady-Társaság ügye* c. írása a költő emlékének jegyében olyan szervezkedést pártfogol, mely „a magyarság primér, egységesen progresszív kultúrájának evolúciója mellett, azokat az utakat, azokat a lehetőségeket jelölje ki, amelyek feltétlen alkalmas eszközei az új nemzeti államok kultúrtenyezőinek és alkotó művészeinek kölcsönös — minden faji, nemzeti, felekezeti különbözőséget kizáró, kollaborációjának”.⁴⁸ A cikk különben az új román állam bürokratikus értetlenségét, s a Társaság helyzetének ebből következő megoldhatatlanságát sem hallgatja el. Kilenc hónappal korábban Fenyő Miksához írt levelében⁴⁹ a szlovákok és a kisebbségbe szorult magyarság Ady-kultuszáról tájékoztatja Fenyőt. Megemlíti, hogy a költő népszerűsítéséből ő is kiveszi a részét, és arra kéri a Nyugat korábbi mecénását, hogy hatalmazza fel őt Ady irodalmi emlékeinek összegyűjtésére. Levelében egy szlovák lapnak, a Slovensky Vychodnak a vasárnapi mellékletét is küldi, amely Adynak a *Proletár gyerekek dala* c. versét is hozza a fordító megjegyzésével. Hogy e lelkesedésnek némi eredménye is volt, azt Kázmérnak másfél évtizeddel később, a Kalangyában tett vallomása tanúsítja, mely szerint szlovák íróbarátai őszintén lelkesedtek Adyért és magukénak vallották programját.⁵⁰ Első cikke után két évre az *Ady-Múzeum* ügyét teszi szóvá s a Dóczy Jenő és Földessy Gyula által szerkesztett adattárról számol be, külön-külön méltatva az emlékezéseket és tanulmányokat. Kázmér azonban Adynak a magyar irodalmon belüli jelentőségével is tisztában volt, amire az vall, hogy a Prúdy számára írt tanulmányában a magyar költészetről rajzolt képe középpontjában Ady áll.⁵¹ Egy évvel később azt sem mulasztja el, hogy hosszan ne méltassa az *Ady-Múzeum* második kötetét és az Ady-kutatás pillanatnyi helyzetét.⁵²

Aki Adyt szereti, annak a társadalmi radikalizmus kérdésében is pozitívan kell állást foglalnia. Kázmér nem is tartózkodik: ebben is hű követője a költőnek. A Prúdyban közzétett másik tanulmányában⁵³ ugyan is, melynek az új magyar próza a tárgya, a Magyar Újság ismeretlen kritikusanak szavaival „Jászai Oszkárék ideológiája előtt lengeti meg piros zászlaját”.⁵⁴ A bíráló ezután ilyen fenntartással folytatja: „(Kázmér) a művészetek irodalomra ható erejét Kernstockban, Bartókban látja meg, és ha ez nem is hiba, mindenesetre ott az objektivitás hiánya, amidőn az euro-

péer szellem igaz, magyarországi kibontakozását a progresszív radikálisok Társadalomtudományi Társaságában vélte felismerni." Ettől eltekintve elismeri Kázmér világ- és magyar irodalmi kultúráját, valamint a tabló hitelességét, melynek névösszeállításán és értékelésén ma sem igen lenne változtatnivalónk; sőt azt is hozzáteszi, hogy „szlovák folyóirat most először nyitja meg lapjait magyar esztétikus számára, s ez a feladat éppen Kázmér Ernőnek jutott”.

Kritikusunk az induló Korunkra is felfigyel. Megvan győződve róla, hogy „mert minden tanulmánya, krónikája, szemléje valódi meggyőződéssel alapszik, minden jel arra mutat, hogy Európa e félreeső helyéről, a magyar lelkiismereti szabadság ősi városából, Kolozsvárról elindult Korunk valóban hozzájárul ahhoz a nagy misszióhoz, hogy a mai világnézeti ellentétek kiküszöbölésével, grandiózus szintézisbe foglalódjon Új Európa új kultúrája”.⁵⁵ Azt már nem láthatta előre, hogy a Korunk missziója nem a „világnézeti ellentétek kiküszöbölése”, hanem inkább kiélézése lett egy távoli — a kázméri utópiához hasonló, de annál realisabb, mert közvetlen cselekvésmódot mutató — harmónia érdekében.

Kázmár Ernő tehát nem lépett a Korunk egyszerre szellemi és gyakorlati útjára, ő továbbra is megmaradt baloldali érzelmű polgári humanistának. Ennek számos dokumentuma közül csupán a legfontosabbakat ismertetjük. Egyik cikkében pl. a pozsonyi szlovák egyetemisták sovíniszta kilengései idején két szlovák iparos, két egyszerű ember példáját emeli a magasba, akik a Petőfi, Tompa és Kerényi költői versengésének emlékére állított kőobeliszk restaurálásával az egykori vételkedő színhelyét és a költők nevét megmentették a feledéstől, ami által tulajdonképpen azt demontstrálták, hogy „népek és népek mindig közelebb vannak egymáshoz, mint a legbarátságosabb és legműveltebb diplomaták, a nép dolgozik s szenved és könnyen veszi be szíve a másik népet, mely szintén ugyanazt csinálja — neki nem kenyere a zavarosban való halászat”.⁵⁶

Az új szlovák irodalom kritikus. Korántsem elfogult tehát a többségi nemzettel szemben Kázmér. Noha figyelemmel kíséri a szlovák kultúra növekedését, esze ágában sincs, hogy törleszkedően lelkesedve feladja európaiságát. Többek között ilyen tárgyilagos bírálat került ki tolla alól: „az új szlovák irodalom fejlődési stádiuma a kritikát nélkülözi, az értékelőket, akik a nemzeti szempontokon túl, egy egységes, egyetemes irodalmi fejlődés és irodalomelmélet szempontjából vizsgálják az új termést...”⁵⁷ Ugyanez az írás két novellistának, Tido J. Gaspárnak és Gejza Vámošnak a kibontakozási lehetőségét latolgatja, két költőt (Emil Bolešlav Lukačot és Ján Smreket) viszont megdicsér. Az eszménytelenül romboló expresszionizmus iránti ellenszenvét a szlovák irodalom területén sem titkolja el. A magyar Mának a szomszéd megfelelőjét ismeri fel benne, s íranta sincs nagyobb kíméléssel, aminek oka a baloldali forradalmi tevékenységtől való elzárkózásban rejlik. Attól fél, hogy a tételek mögött elvész az ember, mikor azt hiányolja a folyóiratban, hogy „... a szuggesztivitásig (...) nem tud eljutni, mert tulajdonképpen a formátlan és kaotikus expresszionizmus eszközeiből tisztelegnek maguknak az írók s ellenőrizhetetlen eszközeikkel az expresszionizmust, mint önmagáért való művészkedést, kisajátítják”.⁵⁸ Legtöbb írásnak mégis a szeretet és megértés az alaptónusa. Ebben a hangnemben mutatja be többek között Krčméry István antológiáját.⁵⁹ Ivan Krasko intellektuális pesszimizmusáról mint a Hvidedoslavi líra örököséről szintén felsőfokban beszél.⁶⁰

A kázméri nemzetközpontság és nemzetfelettség egészen sajátos viszonyban van egymással. A népek egyediségének és ugyanakkor testvériségének kapcsolata kevés kritikusknál vált olyan egyértelmű gyakorlattá, mint nála. Mikor Jozef Gregor Tajovskýnak a művét az első szlovák történelmi drámaként üdvözli⁶¹, akkor valójában csak a szlovákok nacionalista lázadásának nemzeti-társadalmi szükségszerűségét tartja szem előtt, s egy pillanatig sincs kétsége, hogy nem volt-e meggondolatlanul önző és talán áruló a szucsányi tanító tette, a magyar szabadságharc hátba táma-

dása, melynek ha voltak is kényszerítő okai, sem történelmileg, sem pedig erkölcsileg nem igazolható. Kázmér sorsközösséget érez a szlovák néppel, mely a múlt században a zsidósággal egyidejűleg vívta küzdelmét emancipációjáért. Eppen ezért ő fokozott érzékenységgel látja és bírálja a mikszáthi valóságlátás érzéketlenségét a nemzet perifériáján forrongó változások irányában; és most is, mint néhány évvel korábban, a magyar történelmet illúziótlanabban szemlélő, a tragikumra hajlamosabb Kemény Zsigmond az írója, kiről tanulmányvázlatot is készít.⁶² Mindez azonban még nem jelenti azt — s íme a paradoxon —, hogy nem hajlandó akár Jókai Mórnak is a nyomába szegődni, s azután nyomozni a Bükk rengetegében, hogy a szabadságharc bukása után hol bujdosott a híres magyar író.⁶³

A szlovenszkói magyar irodalom alkalmi kertésze. Kázmér Ernő a tíz évig tartó szlovákiai tartózkodása idején nem teljesített rendszeres kritikusi szolgálatot a csehszlovákiai magyar irodalomban. A hetvenegy-néhány író, kritikus és tollforgató közül, akiket Csanda Sándor az *Első nemzedék* c. irodalomtörténeti portré-, illetve vázlat-sorozatában érdemesnek tart megemlíteni⁶⁴, Kázmér mindössze néhányal foglalkozik, noha szempontjai és értékelése egyaránt méltók az írókhoz és bírálójukhoz. Sebesi Ernőnek *Öklös fohász* c. verseskötényében kimutatja ugyan a Nyugat lírikusainak olvasmányélményét, de arra is felfigyel, hogy „kitör belőle a felfokozott emberi élet értelme, egy minden morálon diadalmaskodó legfelsőbb morál, a legválságosabb pont: emberszeretet, igazságkeresés...”⁶⁵ Egri Viktornak az első regényéről, *A rácsablakos házról* szintén megemlékezik, melyben inkább a tehetséget emeli ki, mint az egyénivé érlelődött, társadalmilag-etikailag meghatározott világlátást.⁶⁶ A mű erényeit és korlátait ugyanabban jelöli meg: „Egri a kisváros társadalmi körén belül élő emberek specialistája.” Benjamin Ferencnek *A halál* c. regénye szintén megnyeri tetszését, bár ez alkalommal a metafizikát találja soknak a konkrétumokkal szemben; „mert Benjáminnak van ereje a nagy formákhoz, van fantáziája az életfunkicót mozgató energiák egyetemes és végső jelentőségeinek tisztázásához, megértéséhez, de nem tud riportere lenni azoknak a zilált időknek, amelyeket elcikázó éles foltokkal akar művésztévé érlelni.”⁶⁷ A még költőnek készülő Szabó Béla második verseskötényét viszont elutasítja. Nem mondja ki, de tulajdonképpen azt a lelki-társadalmi elkötelezettségű expresszionizmust kéri számon tőle, amelynek előjeleit Sebesinél érzékelhette: „Sehol egy bátor hang, egy elszánt felkiáltás, egy villámló akarat, egy szilaj felkurjantás, Sehol az élni tudásnak, győzni akarásnak legcsekélyebb megnyilatkozása, mindenütt csak wertheri kesergés, ifjúságot megtagadó reménytelenség és erőtlenség.”⁶⁸ Annál inkább dicséri Földes Sándor novelláinak az expresszionizmusát, mivel „Emberirodalom ez, mert tovább megy a kereső, az individualista-anarchista szellem frenézisével dolgozók indulatain, és nem hull bele passzív odaadással a világ zúrós zavarába.”⁶⁹ Nemcsak azért meghökkenő ez az ítélet, mert kritikusként, mint említettük már, támadja a Dav forradalmi expresszionizmusát, hanem azért is, mert Földes Sándor a Kázmér-kritikával majdnem egyidejűleg ultrabaloldali támadást intéz a Korunkban Fábry Zoltán ellen, mondván, hogy „A babonákkal tehát le kell számolni, mielőtt nagyra híznak. Az »emberirodalom« babonájával is.”⁷⁰ A látszólagos nagy következtelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy Kázmér ízlését inkább elégtette ki a próza műfajának (egyébként általában ritkábban művelt) expresszionizmusa a líráénál, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy a prózában a legszélsőségesebb indulat is tárgyát keres, melyben — a költészet gáttalanságával szemben — bizonyos fokig feltétlenül feloldódik, s ekképpen bizonyos általános „emberi tartalom”-ig is eljut. Ezért a realiztikus törekvések iránt is megértést tud tanúsítani. Sziklay Ferencnek *A fekete ember* c. ifjúsági regényéről pl. csak jót mond a jelen és a történelem eredményes szempontegyeztetésének dicséretéért.⁷¹

Kázmér Ernő ezenkívül az irodalom alsó régióiban is hallatja szavát: az elsők között nyit tüzet az Új Aurorának a főleg magyarkodó dilettánsok összegyűjtő kezdeményezésére, mert attól fél, hogy „mégiscsak közönséghez jut, olvasót hódít, hozzáfér olyan réteghez, amelynek az irodalomhoz való kapcsolata felelősségteljesebb volt, tudatában rejtett az ízlés, az író intencióit megbecsülő rokonszenv”,⁷² amikor még ti. szerves volt a kapcsolata a budapesti központtal. Az első évek kudarcait azonban nem csupán bírálni tudja, hanem megérteni is. Az irodalomtörténetek tanúságai szerint az első években nem ritkán sóhajtottak fel a haladó kultúrmunkások ekképpen: „Kutató, kereső, gondolkodó, lelkiismeretes művészen a szlovenszkói új magyar irodalom nagyon, nagyon szegény. Közös centrum, közös cél nélkül egymástól távol élnek, dolgoznak, küzdenek és nincs lap, nincs kiadó, nincs közönség, amely együvé terelné őket.”⁷³ E megjegyzést különben az akkor még felvidéki írónak számító Mária Sándornak két könyvével foglalkozó méltatásában tette. Nem ismeri fel az író későbbi ellenszenves cinizmusának csíráit, ezért a humanista postimpresszionizmusát és expresszionizmusát értékeli műveiben.

JEGYZETEK

1. Vö. a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban található Mihályi Ödönhöz írt levelével. — Zilina, 1920. VII. 31.
2. Benkő Ákosnak egyik hozzámm írt levele szerint „előadásokat is tartott a folyóirat rendezvényein”.
3. Vö. a MTA levéltárában levő Tevan Andorhoz írt levéllel. — Pozsony, 1927.
4. *Tűz*, 1922. XI. 26.—XII. 31.
5. A *Kázmér-sztereotípiák forrásánál*. *Magyar Szó*, 1977. I. 15. 13.
6. Turczel Lajos: *Két kor megszgyénjén*. Bratislava, 1967.
Csanda Sándor: *Magyar irodalom Csehszlovákiában. A magyar irodalom története*. Bp., 1966. 897—923.
7. *Magyar irodalom Csehszlovákiában*. Uo. 868.
8. I. m. 87.
9. I. m. 55.
10. I. m. 30.
11. I. m. 31.
12. *Wer weint um Juckenack?* Hans J. Rehfish tragikomédiája. *Magyar Újság*, 1926. I. 7.
13. *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék, 1969. 19.
14. *Ember az embertelenségben*. *Kassai Napló* (a továbbiakban KN) 1920. XII. 25.
15. Vö. *A könyv*. Irodalmi Elet, 1927. 1. sz. 1. Itt olvashatjuk többek között: „... kell a vezető, kell, aki megfogja kezedet s elvezet ahhoz a könyvhöz, mely vigasztalód lesz szomorúságodban, ápolód betegségedben, mert ez a barátod, ez az ismerősöd veled marad gazdagságodban is.”
16. *Reggeltől — Éjjelig*. Egy Georg Kaiser-dráma. KN, 1924. IV. 13.
17. Zilina, 1920. VII. 21.
18. *Az expresszionizmus*. Bp., 1964. 25—26.
19. Whitman és Verhaesen még a jugoszláviai korszakában is mintakép számára, amikor pedig már a Neue Sachlichkeit és egy sajátosan értelmezett szocialista realizmus híveként tudatosan szeretne realista lenni. Vö. Irodalmi szemle. K, 1934. 308.
20. *Mereskovszkij*, *Magyar Újság*, 1925. XII. 6.
21. *Füst Milán*. *Nyugat*, 1911. VII. 1.
22. *A líra halála. Az értelem keresése*. Bp. é. n. 46—61.
23. *A magyar irodalmi avantgarde*. I—III. Újvidék, 1969; 1970, 1971.
24. KN, 1924. IV. 20.
25. *Párizsi csavargás*. *Magyar Újság*, 1925. XII. 25.
26. *Két szlovák novellista, két szlovák költő*. KN, 1926. I, 17.
27. *Henry Barbusse*. KN, 1927. IV. 17.
28. *Zola*. KN, 1927. IV. 3.
29. *Tolsztoj leánya Bécsben*. Testvér, 1925. VI. 15. 15.
30. *A legmodernebb irodalmi irányzatok*. Testvér, 1925. VI. 15. 164—165.
31. *Masaryk vallása*. KN, 1923.

32. *A legmodernebb irodalmi irányzatok.* Uo. 166.
33. *Testvér,* 1925. I. 15. 1—9.
34. *Masaryk vallása.* Uo.
35. Uo.
36. Uo.
37. *Engels harca Dühringgel.* KN, 1922. V. 28.
38. *Szomory Dezső legújabb novellái. A telefonzsinór.* KN, 1922. V. 2.
39. *Színpad és színpadi kultúra.* A Reggel, 1922. II. 9.
40. KN, 1922. V. 24.
41. *Szabadalmas Munkács város levéltára.* KN, 1928. IV. 29.
42. *Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben. Iskola a magyarságra.* Bp., 1939. 178.
43. 1922. 41.
44. *Kürta, kvaterka, kultúra.* 288. Id. Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén.* 100.
45. KN, 1922. V. 27.
46. *Arany betűk.* KN, 1925. III. 14.
47. *Magyar könyvek — Bécsben* A Reggel, 1922. I. 26.
48. KN, 1922. XII. 10.
49. *Pozsony,* 1922. III. 13. A levél a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona.
50. *Hegyhorság hangja.* Szlovák költők versei. K, 1935. 137.
51. *Moderná mad'arská literatúra.* 1925. 395—397.
52. *Új Ady irodalom.* Magyar Újság, 1926. I. 24.
53. *Moderná mad'arská proza.* 1925. 511—518.
54. 1925. X. 4.
55. *A Korunk legújabb száma.* Magyar Újság, 1926. V. 22.
56. *Arany betűk.* KN, 1925. III. 14.
57. *Két szlovák novellista, két költő.* KN, 1926. I. 27.
58. *Szlovák irodalmi folyóiratok.* 1925. III. 22.
59. *Antológia szlovák költőkből.* KN, 1925. X. 11.
60. *Ivan Krasko.* Este, 1926. 7. sz. 23.
61. *Langsfeld Gyurka halála.* KN, 1925. V. 17.
62. *Az új magyar regény.* A Reggel, 1922. III. 22.
63. *A bárátfalvi lévita falujában.* KN, 1925. II. 22.
64. Bratislava, 1968.
65. KN, 1922. V. 21.
66. KN, 1924. III. 30.
67. KN, 1925. III. 29.
68. *Pipacs.* KN, 1929. V. 5.
69. *En öltem meg.* Magyar Újság, 1926. VI. 6.
70. *Vö. Csanda Sándor: I .m.* 56—57.
71. *Magyar Újság,* 1926. VI. 13.
72. *Új Aurora,* 1923. KN, 1923. II. 14.
73. *Márai Sándor két könyve.* A Reggel, 1922. II. 15